

УДК 623.1.3

Михайло Коваль

**УКРІПЛЕНІ РАЙОНИ УКРАЇНИ:
СУЧАСНИЙ СТАН ТА ПЕРСПЕКТИВИ ВИКОРИСТАННЯ**

У статті здійснено дослідження сучасного стану та можливих перспектив подальшого використання довготривалих фортифікаційних споруд укріплених районів, збудованих у кінці 20 – на початку 40-х років ХХ ст. на території України.

Ключові слова: Україна, довготривалі фортифікаційні споруди, військові інженери, укріплений район, патріотичне виховання.

Сучасний стан розвитку України далекий від ідеального. Маємо дуже багато проблем у політичній, соціально-економічній, військовій та інших сферах суспільного життя. Політичне керівництво країни докладаеть багато зусиль в пошуках виходу з кризової ситуації, подоланні негативних явищ. Але звертаючи увагу на досвід сусідів, створення перспективних планів часто забуваємо про надбання минулого.

Одним з вагомих здобутків минулого було створення на теренах України фортифікаційних споруд. У жодній країні світу не зібрана на досить незначній за площею території така величезна кількість різноманітних за формою та будовою об'єктів фортифікації, вивчення яких дасть змогу прослідкувати розвиток фортифікаційних форм від їх зародження до сьогодення.

Серед фортифікаційних споруд України особливе місце займають укріплені райони (далі – УР) створені радянськими військовими інженерами в кінці 20 – на початку 40-х років ХХ ст. На теренах УРСР у вісімнадцяти УР в три етапи було збудовано тисячі різноманітних довготривалих фортифікаційних споруд (далі – ДФС) для ведення вогню та спостереження за ворогом.

Їх інженери прагнули створити з укріплень нездоланий бар'єр для ворога.

Сучасні науковці, дослідники й фахівці усе частіше звертають увагу на цю проблему. Так, загальну картину будівництва фортифікаційних споруд на західних кордонах СРСР аналізували А. Ісаєв [11], А. Хорьков [30], А. Кузяк і В. Камінський [13], І. Данилов [7] та інші. Дослідженню окремих укріплених районів, чи їх складових присвятили свої праці: І. Данилов – Шепетівському УР [8], Г. Ф. Нойман – Могилів-Ямпільському УР [6], П. Шмуневський і А. Кузяк – Новоград-Волинський УР [31].

Питаннями розвитку фортифікаційних ідей в СРСР цікавився К. Назаренко [17]. Сучасний стан УР України досліджували В. Гераськін та І. Данилов [5], київські пошуковці [1]. В. Гераськін проаналізував можливості використання споруд УР у сучасних планах завчасного фортифікаційного обладнання прикордонних смуг оборони [4]. Але досі комплексного наукового дослідження сучасного стану УР та можливих перспектив їх подальшого використання проведено не було.

Метою цієї статті є дослідження сучасного стану та можливих перспектив подальшого використання фортифікацій укріплених районів збудованих у кінці 20 – на початку 40-х років ХХ ст. на території України.

Ідеї про створення нових за своєю сутністю фортифікацій у прикордонні з'явилася у військових інженерів після прискіпливого вивчення досвіду оборонного будівництва кінця ХІХ – початку ХХ ст. і місця та ролі фортець у війнах цього періоду. З їх результатів стало зрозуміло, що ідея класичної "круглої" (замкнутої) фортеці остаточно дискредитувала себе. Виходячи з цього у Франції та в Німеччині на початку 1920-х років сформульована ідея широкої укріпленої смуги, що розташовувалась переважно вздовж кордонів держави.

Радянські фортифікатори уважно ознайомилися з досвідом зарубіжних колег, зокрема з працями Л'юбліжуа [14], М. Людвіґа [15], Ф. Мітчела [16]. Одночасно вони створили низку власних теоретичних розробок глобальної фортифікації прикордоння радянських республік. Найдосконалішими серед них були праці військових інженерів Г. Невського [18], С. Хмелькова [29], А. Свечіна [25], М. Коханова [12].

Низку принципів пропозицій щодо проблем фортифікації держави в 20–30-х рр. ХХ ст. також внесли: начальник Військово-інженерної академії Ф. Голенкін [19, с. 159–160], військові інженери Р. Унґерман [28], В. Яковлев [32], Д. Ушаков [27], Д. Карбишев [26] та інші.

Однак, через економічні й фінансові труднощі у перші роки існування радянське керівництво змушене було економити буквально на всьому. За такого стану, впродовж майже 20-х років у сфері фортифікації доводилося обмежуватися лише теоретичними розробками. Інші держави дуже активно займаються укріпленням своїх країн. Німеччина створює лінію Зіґфрида, Франція – лінію Мажино, Фінляндія – лінію Маннерґейма, Греція – лінію Метаксаса.

Тому СРСР з кінця 20-х років розпочинає фортифікувати своє прикордоння. Укріплення західної і південно-західної ділянок державного кордону проводиться у 3 етапи. Зокрема, в радянській Україні впродовж 1929–1936 рр. збудовано основні фортифікаційні споруди Київського, Коростенського, Летичівського, Новоград-Волинського, Могилів-Ямпільського, Рибницького і Тираспольського УР. На другому етапі (1938–1939 рр.) припадає створення Остропільського, Дідовіцького вузла оборони Новоград-Волинського, Шепетівсько-Ізяславського, Старокостянтинівського, Проскурівського й Кам'янець-Подільського УР. Впродовж третього етапу (1940–1941 рр.) будуються Ковельський, Володимир-Волинський, Струмилівський, Рава-Руський, Перемишльський і Чернівецький УР.

Укріплені райони, збудовані на першому і другому етапах, отримали назву "лінії Сталіна", на третьому етапі – "лінії Молотова".

Зважаючи на те, що більшість з ДФС Рибницького, Тираспольського і Перемишльського УР сьогодні знаходиться за кордонами нашої держави, для конкретизації питання, що розглядається, приведемо нижче короткі дані про сучасний стан ДФС 15 УР України.

У Київському УР впродовж 1929–1937 рр. збудовано до 257 ДФС [13, с. 15]. На даний час, із відрекогносцированих, 70 – знаходяться у задовільному стані, 25 – напівзруйновані, 120 – зруйновані [24, арк. 1–4].

У Летичівському УР (будувався упродовж весни 1931 – до кінця 1934 р.) відрекогносцировано 265 ДФС, збереглося 99. В усіх відсутні бронезаслінки амбразур, броньовані та ґратчасті двері, вентиляційне обладнання. До всіх споруд існують під'їзні шляхи [25, арк. 80 зв. – 104].

Коростенський УР будувався упродовж 1931–1933 рр, 1938–1939 рр. добудовано ще вісім артилерійських півкапонірів. Відрекогносцировано 78 ДФС. Збереглося 64, частково зруйновано – 4, повністю – 10. В усіх демонтовано станки для озброєння, металеві заслінки амбразур і броньовані двері, зруйновані водозабірні колодязі, система каналізації і вентиляції. Майже до всіх фортифікаційних споруд є добрі під'їзні шляхи [26, арк. 20 зв. – 29 зв.].

Новоград-Волинський УР будувався впродовж 1931–1937 років. 3 відрекогносцированих 167 ДФС збереглося 109, частково зруйновано – 21, повністю – 37. На всіх об'єктах відсутні бронезаслінки, вентиляційне та сантехнічне обладнання, броньовані та ґратчасті двері. До більшості споруд УР існують добрі під'їзні шляхи [26, арк. 12 зв. – 20].

Могилів-Подільський–Ямпільський УР збудований у 1931–1933 рр. В УР відрекогносцировано 296 ДФС, із них: збереглося – 25, частково зруйновано – 11, повністю – 260 [27, арк. 15 зв., 23].

Остропільський УР збудований упродовж 1938–1939 рр. Відрекогносцировано 92 ДФС, із них: збереглася 51 споруда, частково зруйновано – 25, повністю – 16 [27, арк. 9–15].

Шепетівсько-Ізяславський УР будувався у 1938–1939 рр. В УР відрекогносцировано 220 фортифікаційних споруд. У доброму стані 187, 33 – зруйновано [25, арк. 61 зв. – 80].

Старокостянтинівський УР збудовано у 1938–1939 рр. Відрекогносцировано 44 ДФС, з яких: 38 придатні для використання, 4 напівзруйновані. На усіх фортифікаціях відсутнє озброєння, броньовані двері, броньовані заслінки амбразур, сантехнічне та вентиляційне обладнання. До кожної споруди існують добрі під'їзні шляхи [27, арк. 1–4].

Проскурівський УР будувався у 1938–1939 рр. Відрекогносцировано 23 ДФС. Усі знаходяться в задовільному стані, однак у них відсутнє озброєння, броньовані двері, заслінки амбразур, сантехнічне та вентиляційне обладнання. До кожного є під'їзні шляхи [27, арк. 4 зв.-8].

Кам'янець-Подільський УР збудований впродовж 1938–1940 рр. Роботи з монтажу обладнання проводилися до червня 1941 р. Вперше у ДВС цього УР були змонтовані 76-мм казематні гармати Л-17. В УР відрекогносцировано 138 ДФС, із них: збереглося 26, напівзруйновані – 28, зруйновані – 84. [27, арк. 51 зв. – 65].

Будівництво Володимир-Волинського УР розпочалося навесні 1940 р. [28, с. 57]. 3 відрекогносцированих 90 укріплень у доброму стані 20, частково зруйновано – 41. У всіх ДФС відсутні двері, вентиляційне та сантехнічне обладнання. До усіх є добрі під'їзні шляхи [25, арк. 30 зв. – 61].

Струмилівський УР споруджувався у 1940–1941 рр. З початком війни більшість об'єктів ще знаходилося у стадії будівництва, на багатьох не було встановлено озброєння і обладнання. Відрекогносцировано 50 ДФС. Збереглося 10, частково зруйновано – 30, інші зруйновані [25, арк. 14 зв.–30].

Зведення Ковельського УР розпочалося у 1941 р. і до початку війни більшість споруд залишились не добудованими. Відрекогносцировано 35 ДФС. Із них знищено повністю 6, решта знаходиться у доброму стані, однак відсутнє озброєння, заслінки амбразур, броньовані та ґратчасті двері. До всіх фортифікацій існують добрі під'їзні шляхи. [26, арк. 1–12].

Рава-Руський УР будувався у 1940–1941 рр. Зважаючи на те, що захисники цього УР проявили мужність у перших боях війни й відійшли тільки за наказом командувача 6-ї армії, підірвавши укріплення і вивіши з ладу обладнання та озброєння, з відрегогносцированих 28 ДФС збереглося лише 2, частково зруйновано 19, повністю – 7. В усіх спорудах відсутні двері, сантехнічне та вентиляційне обладнання, броньовані заслінки амбразур. До усіх споруд є добрі під'їзні шляхи [25, арк. 1–14].

Чернівецький УР споруджувався у 1940–1941 рр., однак будівництво завершено не було. Учасі в боях не брав. Відрегогносцировано 6 ДФС, із них 5 збереглося і 1 недобудована. На усіх об'єктах відсутнє озброєння, криця амбразур, броньовані заслінки амбразур і двері, сантехнічне та вентиляційне обладнання. Існують добрі під'їзні шляхи. [24, арк. 56–58].

Кількість відрегогносцированих ДФС укріплених районів України та їх сучасний стан подано у таблиці.

№	Назва УР	Рік побудови	Ширина по фронту	Глибина (км)	Кількість ДФС		
					Обстежено (до війни)	Збереглось	Частково зруйновано
1.	Київський	1929–1937, 1941	75	2–6	148 (220)	70	25
2.	Коростеньський	1931–1939	130	5–10	78 (455)	64	4
3.	Летичівський	1931–1939	125	5	265 (354)	99	-
4.	Новоград-Волинський	1931–1939	120	3–4	167 (216)	109	21
5.	Могилів-Ямпільський	1931–1933	120	15	296 (300)	25	11
6.	Остропільський	1938–1939	40	2	92 (99)	51	25
7.	Шепетівсько-Ізяславський	1938–1939	75	3–8	220 (220)	187	33
8.	Старокостянтинівський	1938–1939	35	2, 5–3	44 (90)	38	4
9.	Проскурівський	1938–1939	35	10	23 (38)	23	-
10.	Кам'янець-Подільський	1938–1940	130	7–8	138 (138)	26	28
11.	Володимир-Волинський	1940–1941	45	2, 5	90 (107)	20	41
12.	Струмилівський	1940–1941	40	1, 5–2, 5	50 (50)	10	30
13.	Ковельський	1941	100	1–3	35 (40)	29	-
14.	Рава-Руський	1940–1941	110	2, 5–3	28 (345)	2	19
15.	Чернівецький	1940–1941	-	-	6 (6)	5	1
Всього					1680 (2678)	758	242

Отже з наведених даних і характеристики УР України можна зробити наступні висновки: укріпрайони України збудовані на найбільш важливих напрямках, які прикривають стратегічно важливі об'єкти на території нашої країни; навіть після завданих руйнувань і збитків значна кількість – 758 ДФС УР знаходяться в задовільному стані й можлива їх реконструкція.

Виходячи з висновків, автор пропонує розглянути питання про відновлення ДФС УР. Зрозуміло, що його вирішення можливе лише на найвищому державному рівні, адже воно потребує значних коштів і тому буде розглядатися тільки у випадку доцільності. На нашу думку, є декілька досить перспективних варіантів, при яких відновлені УР стануть корисними як в плані поліпшення обороноздатності країни, так і для забезпечення навчально-виховних завдань, розвитку туристичного бізнесу тощо.

Зокрема пропозиції автора щодо можливості використання ДФС УР наступні:

1. Ті ДФС, які ще можна реконструювати і які вписуються у плани завчасного фортифікаційного обладнання прикордонних смуг оборони – повернути у штат Збройних сил. Така пропозиція часто викликає сумнів, але у автора є декілька пояснень: по-перше, УР були виведені з штатів у той час, коли СРСР став могутньою ядерною державою і, відповідно, можлива війна могла носити тільки ядерний характер. Звичайно, при такому підході питання про ДФС було зняте з порядку денного; по-друге, ще однією з причин виведення з штатів УР було створення військового блоку – Варшавський договір. Сьогодні цього блоку немає. Україна визначила свій статус як позаблокова і нейтральна держава, але хіба це колись гарантувало повну військову безпеку?; по-третє, чому ж ми маючи 758 готових казематів і величезну кількість зброї до них вже другий десяток років не робимо нічого, щоб використати їх, а мріємо про космічну парасольку не маючи не те ні засобів, ні можливостей?; по-четверте, пропозиції автора базуються на авторитетних наукових розробках вчених Збройних сил. Так, полковник В. Гераськін у своїх роботах доводить, що використання ДФС УР при фортифікаційному обладнанні смуги оборони при підготовці корпусної оборонної операції дозволяє це зробити на 10–15 % швидше, застосування ДФС, як вогневих споруд, пунктів спостереження та управління вогнем, укриттів та сховищ підвищує ефективність фортифікаційного обладнання на 2–5 % [4].

2. Використовувати ДФС як навчальні полігони для курсантів військових училищ та учнів старших класів шкіл.

3. Використовувати ДФС УР для історико-патріотичного виховання молоді. У ст. 51 Закону України Про вищу освіту наголошується на тому, що: “... особам, які навчаються, прививати любов до України, виховувати їх в дусі українського патріотизму...” [9, ст. 51]. Аналогічні положення є у нормативно-правових актах котрі стосуються середньої школи, у статутах всіх навчальних закладів.

Наразі прецедент уже є, київські пошуковці натхненно працюють над дослідженням Київського УР і окремі його ДФС уже включені в Пояс бойової слави міста-героя Києва й організували громадський музей просто неба “Київський укріпрайон (УР-1)” [1].

4. Створення на базі УР туристичних комплексів, прокладення туристичних маршрутів тощо. Із спілкування з дослідниками, представниками туристичних агентств України та зарубіжжя автор переконався, що цікавість до такого роду пізнавальних екскурсій надзвичайна.

5. При відповідній підготовці проектів відновлення УР можливий варіант їх комплексного використання. При такому підході можна залучити інвестиційні кошти і сприяти зацікавленню державних і приватних структур.

Отже, завдяки укріпленим районам, збудованим на теренах УРСР впродовж 1929–1941 років була створена значна фортифікація південно-західного і західного прикордоння. Багато з побудованого і до сьогодні перебуває в досить задовільному стані і тому слід звернути належну увагу на те, як використати це надбання.

Список використаних джерел

1. Бойові реліквії розповідають: Внутрішнє обладнання дотів змодельовано за матеріалами Київських пошуковців: Збірник / Книга пам'яті України – місто-герой Київ та ін. – К.: Агентство “Книга пам'яті України”, 2004. – 63 с.
2. Воєнна доктрина України. – К., 1993. – 8 с.
3. Воєнна доктрина України. Затверджено Указом Президента України від 15 червня 2004 року № 648 (в редакції Указу Президента України від 8 червня 2012 року № 390/2012). – Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/648/2004> – Заголовок з екрана.
4. Гераськін В. М. Рекомендації щодо завчасного фортифікаційного обладнання прикордонних смуг оборони / В. М. Гераськін // Науковий збірник “Труди академії”, АЗСУ, таємно, інв. № 35473, – 1998. – № 7. – С. 62–64.
5. Гераськін В. Сумні реалії колишніх укріплених районів / В. Гераськін, І. Данилов // Військо України. – 1999. – № 5–6. – С. 31–33.
6. Данилов І. В. Могилев-Ямпольський укріплений район / І. В. Данилов, Г.-Р. Нойманн // Первая Могилев-Подольская краеведческая конференция (октябрь 1996 г.). – Могилев-Подольский, 1996. – С. 85–88.
7. Данилов І. Советские укреплённые районы – прошлое и настоящее / І. Данилов // Фортеця. – 1997. – № 1. – С. 61–63.
8. Данилов І. В. Шепетівський укріпрайон в системі південного оборонного комплексу СРСР / І. В. Данилов // Південно-Східна Волинь: наука, освіта, культура: Матеріали регіональної наукової краєзнавчої конференції. – Хмельницький-Шепетівка: Вид-во “Поділля”, 1995. – С. 188–191.
9. Закон України Про вищу освіту. – К., 2001. – 37 с.
10. Закон України від 20 квітня 2000 р. № 1684-III “Про увічнення Перемоги у Великій Вітчизняній війні 1941–1945 років” // Бойові реліквії розповідають: Внутрішнє обладнання дотів змодельовано за матеріалами Київських пошуковців: Збірник / Книга пам'яті України – місто-герой Київ та ін. – К.: Пошуково-видавниче агентство “Книга пам'яті України”, 2004. – С. 3–4.
11. Исаев А. Антисуворов. / А. Исаев – М.: Эксмо, Яуза, 2004. – 416 с.
12. Коханов В. Н. Инженерная подготовка государств к обороне / В. Н. Коханов. – М.-Л.: Госиздат. Отдел военной литературы, 1928. – 295 с.
13. Кузьяк А. Г. Железобетонные сооружения укреплённых районов СССР на территории Украины. 1928 – 1936 гг. / А. Г. Кузьяк, В. В. Каминский // Крепость Россия: Историко-фортификационный сборник. – Владивосток: Дальнаука, 2005. – Вып. 2. – С. 6–75.
14. Лёбблжуа. Долговременная фортификация. / Лёбблжуа. [Под ред. Д. Карбышева]. – М.: Гос. воен. издат., ЛОЦТ им. К. Ворошилова, 1934. – 154 с.
15. Людвиг М. Современные крепости (от круговой крепости к

укрепленной зоне) / М. Людвиг. – М.: Воениздат. Отпеч. в Лгр., 1940. – 100 с. 16. Митчел Ф. Фортификация. [Сокр. перевод с англ. А. Любарского] / Ф. Митчел. – М.: Воениздат. Напечат. в Лгр., 1940. – 148 с. 17. Назаренко К. Б. К вопросу о развитии фортификационных идей в СССР в 20–30-х гг. XX века / К. Б. Назаренко. Режим доступа: http://www.kaur.ru/articles/soviet_fortification.htm. 18. Невский Г. Г. Вопросы заблаговременной подготовки страны в инженерном отношении / Г. Г. Невский. – М., 1920. – 187 с. 19. Невский Г. Г. Долговременная фортификация. Сокращенный курс. / Г. Г. Невский. – М.: Военный вестник, Тип. "Красная Пресня", 1927. – 168 с. 20. Особистий архів Ковалю М. В. – Спр. 1. 21. Особистий архів Ковалю М. В. – Спр. 2. 22. Особистий архів Ковалю М. В. – Спр. 3. 23. Особистий архів Ковалю М. В. – Спр. 4. 24. Петров В. С. Прошлое с нами / В. С. Петров. – К.: Политиздат, 1977. – 368 с. 25. Свечин А. Стратегия / А. Свечин. – М., 1926. – 219 с. 26. Танько П. Фортифікація Південно-Західної ділянки / П. Танько // Прикордонник України. – 12 жовтня 2002. – С. 7. 27. Ушаков Д. В. Фортификация / Д. В. Ушаков – М.: Воениздат, 1940. – 440 с. 28. Хмельков С. А. Основы и формы долговременной фортификации / С. А. Хмельков, Н. И. Унгерман. – М.: Гос. воен. изд., тип. им. Е. Соколовой в Лгр., 1931. – 295 с. 29. Хмельков С. А. Узлы сопротивления в современных долговременных укрепленных позициях / С. А. Хмельков. – Л.: ВТА РККА, 1926. – 102 с. 30. Хорьков А. Т. Укрепленные районы на западных границах СССР / А. Т. Хорьков // Военно-исторический журнал. – 1987. – № 12. – С. 47–54. 31. Шмуневский П. П. Гульская "мина" / П. П. Шмуневский, А. Г. Кузяк // Полигон. – 2002. – № 3. – С. 38–43. 32. Яковлев В. В. Современные предложения по долговременной фортификации / В. В. Яковлев. – М.: Изд. и тип. ВИА, 1937. – 93 с.

Михаил Коваль

УКРЕПЛЕННЫЕ РАЙОНЫ УКРАИНЫ: СОВРЕМЕННОЕ СОСТОЯНИЕ И ПЕРСПЕКТИВЫ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ

В статье осуществлено исследование современного состояния и возможных перспектив использования долговременных фортификационных сооружений укрепленных районов построенных в конце 20 – начале 40-х годов XX в. на территории Украины.

Ключевые слова: Украина, долговременные фортификационные сооружения, военные инженеры, укрепленный район, патриотическое воспитание.

Myhaylo Koval

FORTIFIED AREA OF UKRAINE: MODERN STATE AND PROSPECTS OF ITS USAGE

The article concerns the research of modern state and possible prospects of further use of permanent defense buildings of fortified areas erected between the end of 1920s and beginning of 1940s in the territory of Ukraine.

Key words: Ukraine, permanent fortification buildings, military engineers, fortified area, patriotic education.